

Олександр Завальнюк
(Кам'янець-Подільський)

Л. А. КОВАЛЕНКО: ТАЛАНТ ВЧЕНОГО – НАУЦІ Й ЛЮДЯМ (до 110-річчя від дня народження)

Висвітлюються окремі питання науково-педагогічної і громадської діяльності, людського потенціалу відомого вченого, інтелектуала, гуманіста, доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, улюбленця багатьох поколінь студентів-істориків – Леоніда Антоновича Коваленка.

Ключові слова: *Леонід Антонович Коваленко, історичний факультет, кафедра всесвітньої історії, науково-дослідний процес, академічні лекції, студентська молодь, виховна робота.*

Кожна сучасна інтелігентна, гарно освічена людина неминуче усвідомлює великий / вирішальний вплив на формування її світогляду, професійних і моральних якостей, а також життєвої долі людей, які, за волею обставин, стали учителями, наставниками, старшими товаришами, провідниками у майбутнє. Про різні за тривалістю і змістом зустрічі та контакти, незамінне спілкування та більш-менш систематичну співпрацю з ними, від якої йшли сильні імпульси для власного інтелектуального росту, духовного збагачення, вироблення сміливих творчих планів, нарешті, у великій мірі забезпечили перші, найбільш важкі і складні кроки з їх поступової реалізації, можна говорити як про вкрай необхідні, доленосні, спричинені незбагненими, але такими необхідними і благодатними силами, що рухають людство, вибудовують траєкторію його близького і далекого майбутнього.

У контексті цих суджень із власної пам'яті виринає унікальний, незабутній образ величної, добропорядної, гуманної, розумної і відданої українству людини, яка незламним і притягальним стрижнем свого багатогранного активного життя обрала служіння людям, історичній науці й освіті, вищеві, який став для нього другим, великим і комфортним, домом, де його щиро любили, поважали, цінували за вміння вислухати, готовність допомагати і молоді, і старшим. Це – Леонід Антонович Коваленко (1907-1985), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри загальної історії Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту.

Про життєвий і професійний шлях цього діяча відомо чимало. У зв'язку з його 60-річчям (1967) на це активно відгукнулася газета Кам'янець-Подільського педінституту, вмістивши замітки колег та звіт про відзначення ювілею. Авторитетний «Український історичний журнал» опублікував статтю доцентів І.С. Винокура і О.Д. Степенка про вченого¹. У 1968-1970 рр. замітки про Л.А. Коваленка з'явилися у біобібліографічних довідниках «Учені вузів Української РСР» і «Історики-слависти СРСР», а також у «Радянській енциклопедії історії України» (в останньому виданні помилково стверджувалося, що він очолює кафедру історії України. Насправді, вона з'явилася у вищій лише 1990 року)².

Утім справжній дослідницький інтерес до зазначеної постаті виявили у добу незалежної України: до 85-річчя від дня його народження (1992) професор М.Г. Кукурудзяк³ виголосив доповідь на 12-й Вінницькій обласній історико-краєзнавчій конференції, а доцент Б.А. Кругляк⁴ – ще одну – на II-й регіональній науковій конференції «Велика Волинь» у Луцьку; наступного року про вченого як краєзнавця опублікував замітку Л.В. Баженов⁵, а з нагоди 90-річчя вченого (1997) вийшла низка цікавих розвідок істориків А.О. Копилова⁶, М.Г. Кукурудзяка⁷, П.Ф. Щербини⁸, Л.В. Баженова⁹, А.Г. Філінука¹⁰, Б.А. Кругляка¹¹, А.О. Гуменюка¹², Б.М. Кушніра¹³, А.П. Гаврищука¹⁴, С.О. Борисевича¹⁵, О.К. Котоній, М.І. Алещенко і В.П. Заборовського¹⁷, у яких окреслено різноманітні аспекти діяльності вченого: наукову, зокрема історіографічну й джерелознавчу, освітньо-викладацьку, громадську та гуманітарну складові. У цей же час ім'я вченого прикрасило довідковий видання Інституту історії України НАН України і Закарпаття¹⁸. До 85-річчя з часу заснування Кам'янець-Подільського державного університету (2003) ґрунтовну синтетичну статтю про Л.А. Коваленка опублікував А.Г. Філінюк¹⁹, наголосивши, що вчений «відзначався світлим розумом, великою ерудицією та інтелекгентністю, великою працелюбністю, невичерпною енергією, безкорисливістю та проникненням любов'ю до людей і їх долі», «умів безпомилково виявляти талановитих викладачів, учителів й обдарованих студентів»²⁰. А у 2007 р. найголовніші відомості про нього подала унікальна десяти-томна «Енциклопедія історія України»²¹.

Але найбільший внесок у з'ясування ролі вченого щодо розвитку історичної науки в Україні у 1940-1980-х рр., становлення і зростання історичної освіти в Подільському регіоні, підготовку науково-історичних і педагогічних кадрів зробили два відомі доктори історичних наук, професори – С.А. Копилов і В.С. Степанков – у своїй спеціальній монографії «Леонід Коваленко: вчений, педагог, особистість», виданій до 100-річчя від його дня народження²².

На цьому інтерес до постаті історика не вичерпався. Відомо, що науковий спадок вченого, інші важливі аспекти вже зацікавили одного із молодих подільських дослідників, який взявся за виконання присвяченої Л.А. Коваленку дисертаційної роботи на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Однак, попри чималий, уже введений у науковий обіг матеріал, зокрема і мемуарного характеру, чимало фактів, штрихів і відтінків, пов'язаних з цією непересічною особистістю, які ніде не зафіксовані, залишаються ще невідомими, зберігаються у «фондах» усної історії, які, на жаль, щороку зменшуються через втрату фізичних носіїв. Тож варто не припиняти роботи із накопичення свідчень про вченого, бо, наприклад, із 65 випускників історичного факультету (денна форма навчання) 1972 року 17 вже пішли із життя, так і не зумівши опублікувати про нього свої суб'єктивні враження. Не краща ситуація із колишніми колегами Л.А. Коваленка. У різний час (після 1985 року) не стало щонайменше 50 вчених різних спеціальностей, які працювали з ним у Кам'янці-Подільському і могли багато цікавого розповісти про невідомі чи маловідомі сторінки його біогра-

фії, додати до цього образу чимало сутнісних рис. Настав час зафіксувати невідомі, але реальні факти про мою творчу співпрацю з вченим, до якого завжди ставився з підвищеним пієтетом, широко синівською любов'ю. З метром познайомився у перший день своєї студентської біографії – 1 вересня 1968 р., коли він, як найбільш авторитетний і досвідчений на історичному факультеті, прочитав нам, першокурсникам, лекцію зі вступу до спеціальності. Випромінював спокій, виваженість, професіоналізм. Про історію як об'єкт і науку говорив зрозуміло і переконливо, даючи нам перші цінні ази щодо розуміння мети, завдань і значення історичної науки, об'єктивного відображення нею багатогранного історичного процесу взагалі. Не проминув і нашої майбутньої професії учителя історії та суспільствознавства; висловлювався чітко, зрозуміло, без пафосу (це підтверджують і мої однокурсники), зупиняючись на її основних рисах і наголошуючи на величезній ролі вчителя у житті суспільства, підрастаючих поколінь.

Після лекції задав вченому запитання, що стосувалося його науково-педагогічної діяльності, на що він якось загадково відповів: «Про це дізнається на третьому курсі». Довелося роздумувати над тим, що приховує цей поважний, професійно обдарований викладач (мені і на думку не спадало, що ця тема для нього є важкою і болючою, адже у свій час був звинувачений комуністичною владою в українському «буржуазному» націоналізмі, вимушено змінював місце роботи – від Києва до Ужгорода. І лише у Кам'янці-Подільському «осів» більш як на два десятиліття, які були останніми в його житті²³). Незабаром «студентський телеграф» надав нам довідки про кожного наставника і, зокрема, Л.А. Коваленка. Відгуки старшокурсників, які стосувалися цього професора, були оптимістичними, одними з найкращих – простий, неквапливий, без прикрих амбіцій, «сильно підкований» як науковець, ніколи не кривдить студентів, більше того, іноді допомагає їм матеріально. Такі оцінки, як потім ми переконались, були справедливими, хоча і неповними.

Третьокурсником цілий академічний рік слухав лекції Л.А. Коваленка з нової історії країн Європи і Америки. Усі ми залюбки заглиблювались у ретельно підібраний і ґрунтовно осмислений професором лекційний матеріал, який виносив на наш суд розмірним, але не сильним, голосом. Конструкція його кожної наукової за змістом лекції була сильною, надійною, переконливою, доказовою, вибудовувалась з використанням як документальної, так й історіографічної складових, у незаперечному причинно-наслідковому зв'язку, з виваженими прикінцевими висновками. Десятки відомих європейських історичних постатей він оцінював відповідно до їх об'єктивного внеску, зробленого, наприклад, у ході конкретних революцій (Англійська, французькі, Австрійська та ін.), забезпечення становлення парламентської демократії чи надійного збройного захисту своїх країн – то як незаперечних лідерів, видатних політиків чи просто безталанних, у якійсь мірі недолугих, діячів.

Леонід Антонович умів привернути увагу студентів до складних теоретичних питань, роз'яснював вживаний ним термінологіч-

ний апарат, для підтримки інтересу до теми, що вивчалася, нерідко використовував заготовлені суто наукові і розвивальні цікавинки, дотепний гумор, що усім нам подобалося і запам'ятовувалося на довгі роки (за це професор отримував від вдячної аудиторії, умовно кажучи, додаткові рейтингові бали, хоча офіційного рейтингування якості праці, особистостей самих викладачів тоді не практикували). На перерві після завершення заняття найбільш допитливі з нас обступали професора, який не встигав відійти від кафедри, засипали різними запитаннями, на які він охоче відповідав, радіючи, що пробудив інтерес до теми лекції. Іноді пропонував пройтися з ним від аудиторії №24, де відбувалися наші заняття, до лекторської кімнати (якихось 8-10 метрів), і, повільно рухаючись з жовтим шкіряним портфелем і лижною палицею, на яку опирався, продовжував відповідати на поставлене запитання, привертаючи увагу тих, хто траплявся на шляху.

На семінарських заняттях підтримував нашу увагу і активність, був свого роду модератором, даючи змогу висловитися усім бажаним, вчив бачити розбіжності у поглядах різних істориків з тих чи інших питань навчальної програми, задував до дискусії, з обов'язковою умовою висловлювати власне бачення, давати оцінку почутому від товаришів. Така модель вивчення основних проблем навчальної дисципліни (нам її прищеплювали ще з I-ого курсу) подобалася лідерам академічної праці, усім, хто хотів знати більше і досконаліше історію зарубіжних країн (до Європи і Америки ми, зрозуміло, не збиралися, хоча в добу незалежної України кілька наших однокурсників таки опинилися у тому світі).

Вчитися у професора Л.А. Коваленка було цікаво. Щораз отримували нові знання, засвоювали окремі особисті міркування і оцінки вченого, які все-таки не суперечили тодішнім загальноприйнятим ідеологічним схемам. Інтерес до нової історії, прищеплений улюбленим викладачем, проявився, зокрема, у замовленні і отриманні через московський магазин «Книга-поштою» низки новітніх монографічних праць з його лекційного курсу. Видання демонстрував професорові, не раз ставив йому запитання, що стосувалися їх змісту, отримував належні відповіді, коментарі. Іноді він просив дати йому ту чи іншу працю для опрацювання, оскільки у вишівській бібліотеці її ще не було. Повертаючи, дякував, наголошував на значенні видання, підтримував мій інтерес до новітньої наукової літератури.

Як земляка (ми обоє походили з Черкащини) і допитливого юнака-гуртківця, що під керівництвом доцента П.Ф. Щербини працював над дипломною роботою про висвітлення царських реформ 1860-х років «Колоколом» О.І. Герцена та у вересні 1970 р. опрацював значний масив дореволюційної і радянської літератури у бібліотеці Академії наук УРСР у Києві, через що пропустив кілька лекцій у професора, Леонід Антонович одного разу запросив мене до себе додому (подивитися у його домашній бібліотеці деякі дореволюційні видання). Квартира знаходилася у великому триповерховому цегляному будинку в центрі міста, зведеному ще до Другої світової війни (в народі його називали «гене-

ральським»). Візит у післяобідній час, коли професор, як правило, відпочивав, затягнувся на кілька годин. У замало освітленому кабінеті-бібліотеці привернули увагу масивний робочий стіл, бібліографічні ящики індивідуальної роботи, заповнені картками (після смерті метра один із них дістався мені через посередників, і сьогодні служить в науковому повсякденні), стелажи з сотнями і сотнями книг, які заповнили високу стіну у кабінеті, а у невеликому коридорі – багата колекція київських й московських історичних журналів за десятиліття. Побачив чимало раритетних видань з історії України та Росії. Про «Колокол» О.І. Герцена літератури було небагато (значно менше ніж в інститутській бібліотеці).

Розмова розвивалася на різні теми, зокрема про студентські науки дослідження, необхідність глибше пізнавати історію своєї країни. Наводив приклад найбільш успішної своєї співпраці зі студентом / випускником нашого факультету 1970 року В.А. Смолієм (Л.А. Коваленко керував підготовкою його дипломної роботи і вважав її чи не найкращою у власній інститутській практиці). Закінчивши з відзнакою наш виш, юнак виріс до асистента Нижинського педінституту, аспіранта академічного інституту (з 1975 р. Валерій Андрійович в Інституті історії України НАН України: спочатку молодший, потім старший науковий співробітник, із 1986 р. – завідуючий відділом історії феодалізму, у 1975 р. захистив кандидатську дисертацію за темою дипломного дослідження, через десять років став доктором історичних наук, з 1991-го – заступник директора з наукової роботи, з 1993-го – директор інституту; Заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, дійсний член Національної академії наук України, член Правління НАН України²⁴). Було над чим подумати.

Через якийсь час підвів до професора свого товариша, який хотів проконсультуватися щодо теми студентської наукової роботи (йому радили досліджувати події кінця 1920-1922 рр. на території Поділля, який радянська історіографія кваліфікувала як «політичний бандитизм»). Після цього отримав ще одне запрошення в гості (без товариша). Вчений не схвалив запропованої теми, радив взятися за щось «нейтральне», добре розуміючи, що у той час правдиво дослідити політичні процеси в регіоні початку 1920-х років було зовсім неможливо. В результаті запропонував іншу тему – «Кам'янецький повіт Подільської губернії в 1795-1861 рр. (розклад феодально-кріпосницьких відносин і визрівання кризи кріпосницького ладу в Україні)».

Згодом відбулися третій, четвертий і наступні візити. Очевидно, я викликав у господаря довір'я, бо він, між іншим, почав розповідати про специфіку утвердження радянської влади в Україні, голодомор 1932-1933 рр., криваві сталінські репресії проти української інтелігенції, словом, про те, чого і близько не міг прочитати у навчальній і науковій літературі. І це тоді, коли серед студентів республіки знаходилися такі, хто таємно доносив працівникам КДБ на своїх учителів (на щастя, за чотири роки навчання на факультеті про такі випадки не чув).

Найбільший урок, отриманий під час того спілкування, полягав у тому, що нас вчать не тієї історії. Але поділитися цим сумнівом з батьками-учителями, близькими друзями не міг, розуміючи, чим це може загрожувати і професорові, і його слухачеві. Тож на цю інформацію наклав рішуче персональне табу. З цим жив довго, згадуючи добрим словом мудрого наставника. Про ці довірливі розмови, які привертали увагу до «білих», небезпечних з погляду влади, плям історії, зміг розповісти колегам лише в період незалежної України, коли припинилися покарання за антирадянщину. Тоді ж отримав від мого факультетського товариша і колеги-історика І.В. Рибака (у нього науковим керівником був П.Ф. Щербина) інформацію про те, що Л.А. Коваленко і його не раз запрошував до себе в гості, вів з ним розмови щодо наукової роботи, надавав цінні поради щодо майбутніх досліджень, рекомендував для подальшої співпраці істориків, що мешкали у різних містах України²⁵. Свої візити до наукового керівника робив і той, кого я порекомендував на дипломника. Згодом він розповідав, що професор цікавився його родоводом, працею батьків у когоспі, економічними показниками колективного господарства, чи вистачає стипендії на харчування, проїзд, інші потреби.

Через більш як десятиліття після смерті професора один із його дипломників – доцент С.В. Трубочанінов – згадував, що однокурсники, які хотіли отримати в Леоніда Антоновича поглиблені консультації або просто поспілкуватися на різні теми, приходили до нього додому. «Чимало годин за розмовами в квартирі професора по вул. Московській, – наголосив Сергій Васильович, – провів і я. Тематика бесід була далекою від теми моєї роботи (нею фактично опікувався доцент В.С. Степанков [через загострення хвороби вченого. – О.З.]), головним чином це були спроби дати оцінку діяльності тих чи інших істориків минулого. Я дізнався чимало цікавого про наукове життя Києва 30-40-х років ХХ ст. Запам'яталися розповіді про репресії української інтелігенції (нападки на члена-кореспондента АН УРСР М.Н. Петровського та ін.). Леонід Антонович лише побіжно згадував, що переслідування торкнулися і його»²⁶. Дипломниця Л.А. Коваленка О.К. Котоній також згадувала, що не раз відвідувала свого «шефа» у його квартирі, де він давав їй консультації²⁷. Словом, вчений любив українську студентську молодь, охоче спілкувався з нею, підтримував, намагався передати їй свої багаті знання і уміння. Як свідчив Б.М. Кушнір, унікальними книгами з історії його домашньої бібліотеки досить часто користувалися викладачі, студенти, учні шкіл»²⁸.

На нашому курсі професор керував підготовкою чотирьох дипломних робіт, виконавцями яких були Г.В. Бондаренко (згодом стане кандидатом історичних наук, професором, проректором із заочного навчання, завідувачим кафедри Східно-Українського (Волинського) національного університету імені Лесі Українки²⁹), Р.Й. Заремський, М.М. Дуцик, мій близький товариш О.І. Стецюк³⁰. Три із запропонованих вченим тем стосувалися функціонування Шепетівської і Кам'янецької округ Подільської губернії та еволю-

ції житлового будівництва у селі Княжпіль Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, одна, як вже зазначалося, – дореволюційної доби. Усі вони у значній мірі були маловивченими або зовсім недослідженими, стосувалися краєзнавства або мікроісторії, відкривали простір для реалізації творчих здібностей хлопців. Г.В. Бондаренко навесні 1972 р. разом з іншими однокурсниками взяв участь у Всесоюзному конкурсі студентських наукових робіт з історії, здобувши диплом III ступеня.

Розстаючись з факультетом у зв'язку з його успішним закінченням, придбав у книгарні доступний за ціною набір методичної і хрестоматійної літератури для вчителя історії та суспільствознавства загальноосвітньої школи. У цьому комплекті одним із незамінних видань була «Хрестоматія з нової історії (ч. II)», одним з укладачів якої був Л.А. Коваленко³¹. З серпня 1972 р. працював учителем історії на Рівненщині, листувався з П.Ф. Щербиною. Від нього дізнався, що моє дослідження обсягом у два авторських аркуші, яке навесні того ж року брало участь у всесоюзному конкурсі студентських наукових робіт з історії, стало переможцем. На початку листопада того ж року прибув до вищу для отримання першої у моєму житті наукової нагороди – Диплома I-ого ступеня. Мій науковий керівник категорично не радив продовжувати роботу над темою, пов'язаною з «Колоколом» О.І. Герцена, мотивуючи це тим, що суспільно-політичним рухом в Росії 1850–1860-х рр. займалися переважно елітні московські та лєнінградські історики (моваєв, маловідомого хлопця з України навряд чи допустять до цього кола). Хотів проконсультуватися в цьому питанні у Леоніда Антоновича, але тоді не вдалося за браком часу.

І все ж, незабаром доля дала можливість ще не раз поспілкуватися з метром, але вже в інших ситуаціях. Після служби в армії, з вересня 1974 р. працював в Орининській школі-інтернат Кам'янець-Подільського району. Склавши усі іспити кандидатського мінімуму в Київському педінституті ім. О. Горького, робив спробу обрати тему для кандидатської дисертації, у зв'язку з чим навідувався до Державного архіву Хмельницької області, який тоді знаходився у Кам'янці-Подільському (там працював син Л.А. Коваленка – Сергій Леонідович), на рідний факультет, щоб ознайомитися з новинками наукової літератури. Якось випадково зустрівся з Л.А. Коваленком. Привітав його з виходом у світ монографії «Велика Французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст.» (Київ, 1973), яку нещодавно придбав у книгарні. Він запросив до розмови біля навчального корпусу, розпитав про мету візиту, досягнення за неповних три роки з часу закінчення факультету, похвалив за цілеспрямованість і бажання займатися наукою. Третім співрозмовником став доцент М.Ф. Довгань (викладав студентам історію радянського суспільства), який саме виходив з факультету і проходив повз нас. В результаті було висловлено дві пропозиції щодо теми майбутньої кандидатської дисертації: 1. «Міста Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст.» (її порадив Л.А. Коваленко) і 2. «Сільське господарство Хмельниччини в умовах аграрної реформи середини 1960-х рр.» (М.Ф. Довгань).

Подякував обом вченим, але не поспішав пристати до жодної із запропонованих тем (взяв паузу), бо на той час обмірковував питання про дослідження селянських організацій Правобережжя у 1917-1920 рр. Прощаючись, Леонід Антонович промовив багатобічно: «До побачення».

Що за цим приховувалося, здогадатися було непросто. Утім трохи пізніше стало відомо, що наприкінці 1975-1976 навчального року він висловив керівництву факультету й інституту пропозицію запросити мене на посаду асистента очолюваної ним кафедри. Можливо, ця ідея й реалізувалася б, якби не несподівана телефонна розмова з проректором А.О. Копиловим, в ході якої отримав пропозицію вступати до цільової аспірантури Київського педагогічного інституту ім. О.Горького, що функціонувала на кафедрі історії СРСР і УРСР. Наприкінці розмови мій колишній улюблений декан порекомендував не погоджуватися на пропозицію професора Л.А. Коваленка зайняти посаду асистента на кафедрі загальної історії через те, що при великому річному академічному навантаженні (1000 годин) виконати дисертаційну роботу буде дуже складно, і на це потрібно буде багато років³².

Ставши аспірантом, спочатку треба було обрати тему дисертації. З цим виникли певні проблеми, бо мої пропозиції спочатку не схвалювалися. На початку листопада 1976 р. прибув на короткий час до батьків, і у Кам'янці-Подільському зустрівся з Леонідом Антоновичем. Розмовляли довгенько. Вислухавши мої чималі аргументи на користь теми про селянський аграрний рух на Правобережній Україні з березня 1917 по січень 1918 рр., професор підтримав її, наголосивши, що треба рішучіше відстоювати свій вибір, попросив написати йому листа про те, як вирішиться справа. Через півмісяця, виконуючи обіцянку, повідомив про те, що це питання, на жаль, поки що не розв'язалося³³. Прорив відбувся у другій половині грудня того ж року.

Про це та інші складові моєї тодішньої біографії довелося звітуватися у квітні наступного року, коли прибув до Кам'янець-Подільського педінституту, щоб взяти участь в урочистостях з нагоди 70-річчя від дня народження Л.А. Коваленка. Розмова відбулася до початку святкового дійства (ювіляр не зважав на заповнений зал), додала мені впевненості у дисертабельній вартості обраної теми. Від нього також почув, що страждає від кількох хвороб, для яких бракує дефіцитних ліків. Пообіцяв дізнатися про них у Києві. (Згодом один із потрібних медичних препаратів ми, аспіранти, які раніш вчилися у професора, змогли роздобути і доставити йому).

У своєму короткому привітанні, яке базувалося на підготовленій від колективу історичного факультету Київського педінституту ім. О. Горького вітальній адресі, наголосив на багатьох чеснотах ювіляра, які шанує значний сегмент наукового загалу України, усі, хто вчилися у Леоніда Антоновича, отримували під його керівництвом не лише знання, а й уміння самостійно здобувати їх, бути патріотом професії, носієм справжньої інтелігентності, любити і завжди шанувати простих людей, на яких три-

мається наше суспільство. Окремо сказав і про своє захоплююче, високо людське, вдячне ставлення до особистості вченого, якого завжди сприймав як справжнього учителя, мудрого наставника, який відігравав чималу роль у моєму становленні як молодого науковця. (Цікаво, що трибуна на подіумі актової зали, з якої він шував професора, мені вже була знайома. У травні 1971 р. звідси виголошував свою 15-хвилинну доповідь на підсумковому пленарному засіданні звітної наукової конференції викладачів і студентів вишу, а у президії серед еліти сидів Л.А. Коваленко).

Слухаючи виступи усіх промовців – ректора, проректора, декана, колег, гостей, півдесятка дзвінких студентів різних курсів історичного факультету, все більше переконувався у видатних якостях дуже простої, залюбленої в історію й освітні справи людини, яка для багатьох стала взірцем служіння науці й людям. Разом з тим помітив, що ювіляр ставиться до похвал на свою адресу занадто по-простому, навіть нігілістично, супроводжуючи їх дотепними репліками, які викликали відповідну реакцію залу, втомлюється від них, що, на моє переконання, свідчило про його виняткову скромність і відсутність самозакоханості, притаманної відомим на той час представникам академічної науки, і не тільки. Зрештою, це довелося бачити й раніше, під час захисту дипломних робіт у червні 1972 р., коли на подяку хлопців йому за якісне наукове керівництво і надану допомогу майже не реагував.

Повернувшись до столиці після згаданого ювілею, прозвітувався про виконання своєї місії перед завідуючим кафедрою історії СРСР і УРСР, професором, науковим керівником Миколою Даниловичем Березовчуком, який завжди тепло відгукувався про Л.А. Коваленка як вченого, колегу (у першій половині 1960-х рр. він працював у Кам'янець-Подільському педінституті) і виняткову людину. Переказав привітання від ювіляра, вдячність за поздоровлення. Було досить приємно ще раз почути високі відгуки про свого професора, якого поза очі усі ми називали «дідом Леонідом» (насправді, він тоді не мав внуків, але за віком був найстаршим на факультеті).

1979 року завершив навчання в аспірантурі, отримав направлення Міністерства освіти УРСР на посаду асистента кафедри історії СРСР і УРСР Кам'янець-Подільського педінституту. До роботи треба було приступити не 1 вересня, як зазвичай, а 1 жовтня (отримав місячну неоплачувану відпустку у зв'язку з рекомендацією дисертації до захисту). Прибув до ректора А.О. Копилова, який привітав із успішним завершенням навчання і наближенням до захисту дисертаційної роботи. Після вирішення житлового питання, за вказівкою шефа направився на кафедру, де молодий доктор історичних наук І.С. Винокур швидко, бо поспішав, познайомив мене із майбутнім академічним навантаженням, дав два примірники індивідуального робочого плану викладача, який треба було негайно заповнити.

Несподівано потрапив на очі Леоніду Антоновичу (наші кафедри знаходилися поруч). Передусім привітав мене з виходом статті у дуже престижному «Українському історичному журналі» (інформація була сюрпризом, бо у роздрібну торгівлю це періодичне видання

надходило із запізненням на місяць, а підписувачі, до яких належав і професор, отримали свіже, 8-е, число «УІЖу» за 1979 р. наприкінці серпня, тобто напередодні нашої зустрічі). При цьому наголосив, що у цьому журналі друкуються далеко не всі доктори наук, тож мені випала велика честь потрапити до «вибраних» авторів (коли у журналі друкувалися мої наступні статті, то не раз згадував ці слова, так і не відчувши себе приналежним до зазначеного кола осіб).

Побачивши у моїх руках два великі за розмірами друкарські зшитки «Плану», то, зрозумівши, чим мені доведеться займатися у найближчий час, взявся детально пояснювати, як заповнювати відповідні клітинки цифрами, дотепно наголосивши, що дуже часто у колег, які виконують таку роботу, виходить своєрідний «свинський баланс» (за його роз'ясненням, цей термін взятий із гуморески про те, що у масі свиней кількість їх ніг не співпадає із кількістю наявних голів, тобто має місце об'єктивна невідповідність у статистиці). У зв'язку з цим порадив заповнювати план спочатку олівцем, щоб через ймовірні неточності можна було уникнути різного роду прикрих виправлень, на які звертають увагу контролеры-управлінці (як показали мої перші кроки з формалізації асистентської роботи, настанови метра виявилися дуже доречними).

Л.А. Коваленко був одним із перших, хто привітав мене із захистом кандидатської дисертації, порадив не зупинятися на досягнутому, йти вперед і з часом взятися за виконання докторської роботи. З ним бачилися по кілька разів на тиждень, у лекторській, куди стікалися усі викладачі, і не тільки історики, які відповідно до розкладу занять приходили на роботу зі студентами різних курсів. Улюбленою локацією професора був старий диван, обтягнутий дешевим чорним дерматином (коли у цій кімнаті розмістили ще й зал засідання вченої ради факультету, то цей меблевий раритет перенесли на кафедру, де у свій час працював Леонід Антонович, на згадку про нього). Сидячи тут і відчуючи певний комфорт, розмовляв з колегами, брав участь у міні-дискусіях, які не раз сам і розпочинав, висловлював свої публічні міркування з приводу різноманітних вишівських, місцевих, республіканських і загальносоюзних подій, давав різні поради молодшим, заряджаючи їх своєю творчою енергією, неспокою, націлюючи на невпинну роботу із самовдосконалення, підвищення свого загальнокультурного, наукового і методичного рівня. Тоді він почувався не тільки старшим товаришем, а неофіційним «батьком» факультету, який, за власним розумінням, мав повне право оцінювати кожного, вникати у різноманітні процеси колективу, сприяти його вдосконаленню, турбуватися про всіх, особливо молодих (А.Г. Філінюк відзначив, що професор «володів рідкісним вмінням слухати людей, був цікавим співрозмовником і дружнім радником, завжди проймався долями та болями інших працівників та студентів»³⁴). І дійсно, його мудрість і величезний життєвий та професійний досвід ставали у пригоді багатьом. І навіть тоді, коли його не стало, раз по раз у тій же лекторській кімнаті звучала меморіальна фраза: «А що з цього приводу сказав би «дід Леонід?»»

Леонід Антонович брав постійну участь у засіданнях вчених рад факультету й інституту, методологічного семінару, роботі секції історії звітної наукової конференції викладачів, усляких регіональних наукових форумах. Виступав лаконічно, але змістовно, вносив конкретні пропозиції щодо вирішення різних питань життя підрозділу. На конференціях наполягав, щоб першими виступали молоді колеги, позитивно сприймав їх доповіді, підтримував морально. Не раз підкликав мене після виступу і робив блиц-рецензію, яка мала загалом доброзичливий, конструктивний і позитивний характер. Звертав увагу на питання, які варто розробляти надалі. І досі пам'ятаю його теплу репліку, сказану сам на сам: «Ми у Вас не помилилися».

Після проведення обласної наукової конференції «Проблеми історичної географії Поділля» (1982) запросив мене взяти участь в очолюваній ним групі науковців для аналізу цього заходу, який мали намір надіслати для друку в «УЖ». Працювати з маститим вченим було цікаво і повчально. Познайомившись з підготовленим мною матеріалом, уважно прочитав і прийняв його з першого разу, без зауважень, наголосивши, що науково-дослідною роботою треба займатися постійно. Згодом наша інформаційна стаття вийшла з друку³⁵, додавши усім трьом авторам приємних миттєвостей. Траплялося, що професор, прочитавши шойно опубліковані наші невеликі за обсягом конференційні матеріали (а сподіватися на друк об'ємних статей для переважної більшості тоді було нереально), зацікавлено розпитував про використані джерела (у тих міні-статтях вони зовсім не зазначалися), зміст надрукованого, робив різного роду прогнози.

Одного разу підкликав мене, і запропонував повернутися до раніш розпочатої розмови про обрання теми для виконання докторської дисертації, наголосивши, що це навантаження мені під силу. Оскільки кандидатська робота була пов'язана з українським селянством, то метр запропонував продовжувати вивчення селянської проблематики, тільки в іншому аспекті та у змінених хронологічних рамках. У підсумковому вигляді тема майбутньої роботи формулювалася так: «Громадсько-політичне життя українського доколгоспного села (1921-1929 рр.)», що мені спочатку припаало до душі (згодом про це повідомив «УЖ»). Професор вважав, що дослідження варто розпочинати прийняттям нової економічної політики, а завершувати ухвалою листопадового пленуму ЦК ВКП(б), після якого розпочалася суцільна колективізація індивідуальних селянських господарств. До пропозиції прислухався і взявся за опрацювання наукової літератури, якої було досить в інститутській і моїй домашній книгозбірнях. Робив багато виписок, групував їх, потрохи визначався зі структурою майбутньої дисертації. На темпи цієї роботи не кращим чином вплинула моя нова посада – заступник декана історичного факультету, яка щоденно забирала дуже багато часу. Коли-не-коли звітувався перед моїм науковим консультантом, який, добре розуміючи моє становище, не наполягав на прискоренні дослідження, задля якого треба було обов'язково опрацювати сотні і сотні справ як у центральних, так і обласних державних та партійних архівах. Зрештою, розпочата справа успіхом не завершилася.

Вже після смерті метра, коли набрала обертів політика союзно-го центру щодо гласності державного, суспільного життя і частково

відкрилися колись недоступні архівні фонди, в науковій, партійній і масовій періодиці з'явилися багато сотень документів про злочини комуністичної партії, її лідерів, більшість яких продовжували шанувати на офіційному рівні, про насильницьку колективізацію, голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933 і 1946-1947 рр., жахливий сталінський терор проти сотень тисяч українців, то бажання працювати над запропонованою темою відверто зникло. Великий паперовий мішок з багатьма сотнями виписок відніс до пункту прийому макулатури, де взаємн отримав з доплатою пригондницьку художню літературу. Розумів, що перед пам'яттю наставника завинив, тож під час одного із візитів на кладовище, де він спочиває, попросив вибачення за те, що свідомо зійшов з дистанції і таким чином не виправдав довір'я. А коли взявся за іншу тему, доведена до логічного завершення, то після захисту докторської дисертації побував коло дорогої моїй пам'яті могили і прозвітувався про це. Вірю, що метр почув, пробачив і благословив мене.

1983 року факультетський бомонд вігав Леоніда Антоновича з виходом у світ його багатотраждального навчального посібника «Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції» (Київ, 1983. 118 с.), якому ідеологічні контролери чинили певний час різні перешкоди. Відверто радів цьому успіху, подарував нам по примірнику, очевидно окреслював нові творчі плани. І досі зберігаю у домашній бібліотеці це видання, час-від-часу використовую його у своїй науковій роботі.

Як заступник декана, який займався плануванням загальнофакультетської навчальної роботи з підготовки фахівців та контролем за виконання навчального плану спеціальності, не раз спілкувався з Леонідом Антоновичем як викладачем і завідуючим кафедрою, виконував його побажання щодо розкладу його лекцій та семінарських занять. Усі ми помічали, що стан його здоров'я потроху погіршується. Саме через це професор вирішив передати завідування кафедрою загальної історії 45-річному доценту М.Г. Кукурудзяку (на це вчена рада вищу не погодилася, продовживши завідування на п'ять наступних років, вважаючи його одним із найбільш яскравих символів історичної освіти у вищі). Оптимізму хворому вченому цей крок, на жаль, не додав. Ходити стало важче. Для проведення занять виділяли йому аудиторію на першому поверсі, щоб не ускладнювати рух кам'яними східцями на вищі поверхи. З квітня 1985 р. професор вже не міг повноцінно виконувати свої професійні обов'язки, а 22 червня, в пік літньої лекційно-екзаменаційної сесії студентів-заочників, його не стало. Вмиг осиротали і його сім'я, і його колеги, і члени наукової школи, і теперішні та колишні студенти, вдячні за науку. У ті траурні дні на факультеті, який змушений був продовжувати свою роботу, запанувало якесь дивне, неусвідомлене суб'єктивне відчуття безповоротної втрати, несподіваної гнітючої порожнечі. З цим довелося жити ще якийсь час. Але цей моральний негатив компенсувався сотнями теплих спогадів, які не припиняються і досі, про людину з великим, добрим і ніжним серцем, палкого поборника об'єднуючої ідеї, щиро зацікавленого у всезростаючому науковому рості колективу як запоруки підвищення якості підготовки фахівців-істориків, постійного росту рейтингу факуль-

тету, який створив для нього чи не найкращі в його житті умови для праці і загалом неповторний, справді цивілізований морально-психологічний клімат. Зрештою, одним із незабутніх творців цього клімату і був Леонід Антонович Коваленко – визнаний вчений-історик, учитель, наставник, гуманіст, інтелегент-улюбленець, гідний пошанування як в минулому, так і нині, через понад три десятиліття після його відходу у інший світ.

Досить часто доводиться проводити заняття зі студентами-четвертокурсниками в меморіальній аудиторії історичного факультету, де розміщені портрети двох десятків колег, які, на жаль, пішли з життя. Найчастіше поглядаю на моїх учителів, і зокрема Л.А. Коваленка, бачу спокійний, зосереджений, розумний погляд коротко підстриженої, посивілої людини, за яким криються сильний, урівноважений характер і позитивна енергетика. Цей застиглий, увічнений, образ завжди виринає з пам'яті, коли доводиться в різних групових ситуаціях чи на самоті згадувати це гарне і тепле ім'я.

Вічна пам'ять Тобі, Учителю!

Примітки:

1. Винокур І.С. 60-річчя професора Л.А. Коваленка / І.С. Винокур, О. Степенко // Український історичний журнал. – 1967. – №5. – С. 160.
2. Коваленко Леонід Антонович // Учені вузів Української РСР. – Київ, 1968. – С. 207; Коваленко Леонід Антонович // Историки-слависты СССР: библиографический справочник. – Харьков, 1969. – С. 36; Коваленко Леонід Антонович // Енциклопедія історії України / редколегія: А.Д. Скаба (відп. ред.) та ін. – Київ : АН УРСР, Головна редакція УРЕ, 1970. – Т. 2. – С. 403-404.
3. Див.: Тези доповідей 12-ї Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1993. – С. 81-92.
4. Див.: Минуле і сучасне Волині. Краєзнавство: історія, здобутки, перспективи : тези доп. і повідомлень II регіональної «Велика Волинь» і VI обласної історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк, 1992. – С. 21-24.
5. Коваленко Леонід Антонович // Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 232-233.
6. Копилов А.О. Л.А. Коваленко як історик Угорщини / А.О. Копилов // АСА-ДЕМА на пошану професора Леоніда Антоновича Коваленка (до 90-річчя від дня народження). – Кам'янець-Подільський, 1997. – Ч.1. – С. 192-194.
7. Кукурудзяк М.Г. Науково-педагогічна діяльність професора Л.А. Коваленка / М.Г. Кукурудзяк // Там само. – С. 3-5.
8. Щербина П.Ф. Л.А. Коваленко – визначний український історик / П.Ф. Щербина // Там само. – С. 6-8.
9. Баженов Л.В. Професор Л.А. Коваленко – дослідник історії Волино-Подільського краю, діяч краєзнавчого руху / Л.В. Баженов // Там само. – С. 9-12.
10. Філінюк А.Г. Історична школа професора Л.А. Коваленка / А.Г. Філінюк // Там само. – С. 33-35.
11. Кругляк Б.А. Л.А. Коваленко і його учні – дослідники історії Волині і Житомирщини / Б.А. Кругляк // Там само. – С. 47-49.
12. Гуменюк А.О. Питання соціально-економічної історії м. Ізяслава (1861-1914 рр.) у творчій спадщині Л.А. Коваленка / А.О. Гуменюк // Там само. – С. 102-104.
13. Кушнір Б.М. Л.А. Коваленко – учений і педагог / Б.М. Кушнір // Там само. – С. 13-15.

14. Гавришук А.П. Талановитий, мудрий, простий і доступний [Л.А. Коваленко] / А.П. Гавришук // Там само. – С. 16-19.
15. Борисевич С.О. Особовий фонд Л.А. Коваленко у філіалі Державного архіву Хмельницької області / С.О. Борисевич // Там само. – С. 23-25.
16. Котоній О.К. Мої спогади про Леоніда Антоновича Коваленка / О.К. Котоній // Там само. – С. 20-22.
17. Асценко М.І. Питання історіографії Визвольної війни українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького в працях професора Л.А. Коваленка / М.І. Асценко, В.П. Заборовський // Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни середини XVII ст. : матеріали Всеукр. іст.-краєзн. конф., 19 верес. 1998 р. – Стара Синява : Поділля, 1998. – С. 95-97.
18. Див.: Вчені Інституту історії України: бібліографічний довідник. – Київ, 1998. – Вип. 1; Діячі історії, науки і культури Закарпаття: Малий енциклопедичний словник. – Ужгород : ВАТ «Патент», 1997. – С. 54.
19. Філінюк А.Г. Леонід Антонович Коваленко / А.Г. Філінюк // Кам'янець-Подільський державний університет в особах. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2003. – Т.1. – С. 168-184.
20. Там само. – С. 170.
21. Брега Г.С. Коваленко Леонід Антонович / Г.С. Брега, П.Г. Боднарчук // Енциклопедія історії України : [у 10 т.] / голова педради В.М. Литвин; Голова редколегії В.А. Смолій. – Київ : Наук. думка, 2007. – Т.4. – С. 381.
22. Копилов С.А. Леонід Антонович Коваленко: вчений, педагог, особистість: наукове видання / С.А. Копилов, В.С. Степанков. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2008. – 192 с.: іл.
23. Там само. – С. 8-10.
24. Матях В.М. Смолій Валерій Андрійович / В.М. Матях // Енциклопедія історія України : [у 10 т.] / голова педради В.М. Литвин ; голова редколегії В.А. Смолій. – Київ : Наук. думка, 2012. – Т. 9. – С. 672-674.
25. Див.: Завальнюк О.М. Подільські науковці й освітяни: звершення в ім'я незалежної України. Персональний вимір: наукове видання. / О.М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2016. – С. 336.
26. Трубочанінов С.В. Л.А. Коваленко. Доля українського інтелігента / С.В. Трубочанінов // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 1998. – Т.1. – С.226.
27. Котоній О.К. Вказ. праця. – С. 21.
28. Кушнір Б.М. Вказ. праця. – С. 14.
29. Рибак І.В. Геннадій Васильович Бондаренко / І.В. Рибак // Кам'янець-Подільський державний університет в особах. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2003. – Т. 1. – С. 706-713.
30. Копилов С.А., Степанков В.С. – Вказ. праця. – С. 140.
31. Хрестоматія з нової історії : навч. посіб. / упоряд.: В.А. Жебокрицький (ред.), Л.А. Коваленко, В.В. Зайцев. – Київ : Рад. школа, 1972. – 176 с.
32. Анатолій Олексійович Копилов: Особистість у вимірі епохи: Дослідження. Спогади. Документи. Бібліографія / Кам'янець-Подільський національний ун-т ім. І. Огієнка ; [уклад.: О.М. Завальнюк, В.С. Степанков; відп. ред. В. С. Степанков]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. – С. 50-51.
33. Копилов С.А., Степанков В.С. Вказ. праця. – С. 175.
34. Філінюк А.Г. Леонід Антонович Коваленко... – С. 171.
35. Коваленко Л.А. Наукова конференція «Проблеми історичної географії Поділля» / Л.А. Коваленко, М.Г. Кукурудзяк, О.М. Завальнюк // Укр. іст. журн. – 1983. – №1. – С. 86.

Alexander Zavaľnyuk

**L. A. KOVALENKO: TALENT OF SCIENTIST – TO SCIENCE AND PEOPLE
(to 110th birthday)**

The author lights up the separate questions of scientifically-pedagogical and public activity, human potential of doctor of historical sciences, professor, manager of department of world history of Kamyanets-Podilsky state pedagogical institute Leonid Antonovych Kovalenko. He was the known scientist, intellectual person, humanist, favorite of many generations of students-historians.

Keywords: Leonid Anton Kovalenko, historical faculty, department of world history, research process, academic lectures, student young people, educate work.

Александр Завальнюк

**Л. А. КОВАЛЕНКО: ТАЛАНТ УЧЕНОГО – НАУКЕ И ЛЮДЯМ
(к 110-летию с дня рождения)**

Освещаются отдельные вопросы научно-педагогической и общественной деятельности, человеческого потенциала известного ученого, интеллектуала, гуманиста, доктора исторических наук, профессора, заведующего кафедрой всемирной истории Каменец-Подольского государственного педагогического института, любимца многих поколений студентов-историков – Леонида Антоновича Коваленко.

Ключевые слова: Леонид Антонович Коваленко, исторический факультет, кафедра всемирной истории, научно-исследовательский процесс, академические лекции, студенческая молодежь, воспитательная работа.

Отримано: 18.08.2017.

УДК 001:94(477)(092)

Сергій Калитко
(Вінниця)

**ЛЕОНІД АНТОНОВИЧ КОВАЛЕНКО: ДОЛЯ УКРАЇНСЬКОГО
ВЧЕНОГО В УМОВАХ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ**

У статті проаналізовано життєвий та творчий шлях відомого історика професора Л. Коваленка. Основна увага приділена характеристичі його наукової та викладацької діяльності в контексті суспільно-політичного розвитку України у період другої половини 40-х – першої половини 80-х рр. ХХ ст. Автор довів, що радянська тоталітарна система стала гальмуючим фактором реалізації його наукового потенціалу. Проте і в таких складних умовах вчений здійснив вагомий внесок у розвиток української історіографії та сформував чисельну власну наукову школу.

Ключові слова: Л. Коваленко, радянський тоталітаризм, українська історіографія, викладацька діяльність, методична робота, наукова школа.

Створення наукової історії української історіографії як неперервного процесу, вимагає, зокрема, вивчення діяльності вчених істориків радянської доби, їх взаємин з владою. До відомих